

Műemléki topográfia és műemlékvédelem „nálunk és más nemzeteknél”

A műemléki topográfia, ami általános megfogalmazásban egy adott állam területén található valamennyi műemléki értékkel felruházott objektum helyrajzi rendben történő tudományos leltárba vételét (inventarizáció) jelenti, a XIX. századi kezdetektől fogva állami feladat. Jogosan merül fel a kérdés: miért időszerű a címben jelzett témakör vizsgálata, és miért éppen e helyen kerül erre sor?

A magyarázat egyszerű: a politikai rendszerváltozás, vagyis 1990 óta először az elmúlt évben nyílt meg annak a lehetősége, hogy a szakterületileg illetékes tárca, jelenleg az Építési és Közlekedési Minisztérium támogatásával az ország műemléki értékeinek teljes körű felleltározását célzó műemléki topográfia programja több mint négy évtized után újraindulhasson. A feladathoz a Magyar Művészeti Akadémia keretében a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ a múlt évben látott hozzá nagyszámú külső munkatárs mozgósításával és közreműködésével.

A műemléki topográfia általános (és ideális) célkitűzése, hogy egy állam teljes területén, azonos szemléletmódban, módszerekkel és szerkezetben feldolgozzák az adott kor műemlék fogalmába beletartozó emlékek teljes körét. Alapkövetelmény az is, hogy a feldolgozás a bibliográfiai és legalább a kiadott levéltári, valamint egyéb írott, továbbá képi források lehető teljességének figyelembevétele mellett, a terepbejáráson, az adatok és leírások helyszíni ellenőrzésén alapuljon, vagyis, hogy a munka eredménye az egy adott időpontban fennálló állapotokat minél hívebben tükrözze. Az már a kezdetekkor nyilvánvaló volt, hogy ilyen követelményeknek gyakorlati és elvi okoknál fogva csak részlegesen lehet eleget tenni, ezért észszerű kompromisszumokra van szükség. Az ideális célt tehát időről időre, más és más módszerekkel igyekeztek legalább részlegesen megközelíteni. Ennek során jött létre az a műfaji differenciálódás, ami ma a topográfiai kutatások és publikációs formák gyakorlatát általánosan jellemzi. E kutatási irány differenciálódásában a praktikus

szempontokon kívül az érintett tudományterületek, valamint a műemlékvédelem belső fejlődésének logikája, és ennek nyomán az új kérdésfeltevések is irányadó szerepet játszanak.

Fontos megjegyezni, hogy fogalmilag a (mű)emlék az alapvető kategória, amely világosan megkülönböztetendő a védett műemléktől. Emlék minden emlékezetre méltó dolog (monumentum, monument, Denkmal stb.), az egyedi daraboktól az együtteseken keresztül a településig és a tájig. Ez teljesen függetlenül attól, hogy részesül-e bármilyen védelemben vagy sem. A műemléki topográfia tárgya tehát az így felfogott emlékek összessége. A védett műemlékeket a számunkra értékesnek tartott, a mindenkori történeti, művészeti emlék kategóriába kulturális kánonok alapján sorolt objektumok sokaságából, a közérdekre hivatkozva, gyakorlati okok alapján (kiemelkedő történeti, esztétikai érték, jellegzetes típus, ritkaság, veszélyeztetettség stb.) választják ki, és rájuk vonatkoznak a hatósági kötelezettségek is.

A következőkben e széles körben hasznosuló tudományos kutatási dokumentációs tevékenység célrendszerét, alapvető műfajait, eddigi eredményeit és mai feladatait történeti összefüggéseiben vázoljuk fel. A műemléki inventarizációnak a tevékenység folyamatosságának és volumenének megfelelően Nyugat-Európában kiterjedt módszertani és kutatástörténeti irodalma van. Mivel Magyarországon e műfajban, mint látni fogjuk, csak időszakszerűen beszélhetünk számottevő eredményekről, a szakmai reflexiók is ritkák, és értelemszerűen ezekre a periódusokra koncentrálnak.¹

A műemléki értékek számbavételének igénye a műemlékvédelmi gondolat felmerülésével egyidős, és gyökerei a XVIII. századba nyúlnak vissza Magyarországon csakúgy, mint Nyugat-Európában. A műemlékvédelem differenciált állami, valamint civil intézmény- és eszközrendszere a XIX. század első évtizedeitől kezdve a kontinens nyugati felén alakult ki, és ebben a folyamatban a szakadat-

¹ Anglia, Franciaország, Németország, Ausztria, Itália, Skandinávia, Hollandia és Belgium művészeti topográfiai kutatásai történetének fő vonalait vázolja fel tömören és sok adattal EGGENBERGER, Dorothee: *Die Anfänge der Kunsttopographie im Ausland* = EGGENBERGER, Dorothee – GERMANN, Georg: *Geschichte der Schweizer Kunsttopographie*. Zürich, Beiträge zur Geschichte der Kunstwissen-

schaft in der Schweiz 2. Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft, 1975, 9–16. A műemléki topográfia magyarországi történetével összefoglalóan jelen írás szerzője foglalkozott. ENTZ Géza Antal: *Műemléki inventarizáció Magyarországon = Műemlékvédelem*, 2011, 1. sz., 65–85.

Szőlőültetvények
és borászatok
a Somló
oldalában,
1959
Adományozó:
Mészáros Zoltán
© Fortepan

lan tartalmi gazdagodással művelt műemléki topográfia a mai napig központi szerepet játszik. Az elért eredmények ugyanakkor a műemlékvédelem társadalmi beágyazottsága alakulásának függvényében államonként és régióként is szignifikánsan eltérő sajátosságokat mutatnak.

A XIX. században e tevékenységet jó okkal, a német Denkmalstatistik kifejezést magyarítva „műemléki statisztikának” nevezték, de nemcsak az eredmények számszerűsíthető dimenziói miatt, hanem mert tudatában voltak annak, hogy az értékvédelem csak akkor illeszthető szervesen az állami feladatok rendszerébe, ha a tárgyára vonatkozó ismeretek, az egyéb statisztikai információkhoz hasonlóan kellő mélységben és folyamatosan gondozva (frissítve), mindenkor rendelkezésre állnak. A műemlékvédelem és az e körbe sorolt értékek számbavételének belső tartalmi logikáját jól illusztrálja az egyik legkorábbi állami rendelet, amelyet I. Lajos hesseni nagyherceg 1818-ban bocsátott ki az „építészeti és régészeti emlékekről”. A rendelet „a régi építészet valamennyi Hesseni

Nagyhercegségben található maradványát, amely a történelem vagy a művészet szempontjából fenntartásra érdemesnek minősül, pontos jegyzékbe” foglalását írja elő azzal a céllal, hogy a megfelelő hatóság a „jegyzékben ismertté tett emlékek fenntartásáról a lehető legnagyobb mértékben gondoskodjon”. A szöveg a műemlékek védelmével, fenntartásával, kezelésével és nyilvántartásával szoros tartalmi összefüggésben meghatározza az inventarizálás feladatkörét, intézményi helyét, módszerét, felelőseit, alapvető szakmai követelményeit, továbbá ehhez kapcsolódóan az illetén tevékenység során összegyűjtött és rendszerezett dokumentáció közgyűjteményi elhelyezésének módját, és végül a nyomtatott formában való közzététel kötelezettségét azzal, hogy azt a hatóságok rendelkezésére kell bocsátani.² John Harvey, angol építészettörténész, aki először hívta fel a jogszabály jelentőségére a figyelmet, joggal állapítja meg, hogy a rendelet azóta is érvényes szerkezetben tartalmazza a műemlékvédelem törvényi szabályozásának valamennyi lényeges feladat-

² A forrás első közlése és értékelése HARVEY, John: *The Origin of Official Preservation of Ancient Monuments = Transactions of The Ancient Monuments Society*. New Series, Volume Nine, 1961, 27–31. A rendelet nyomtatásban is megjelent. *Großherzogliche Hessische Zeitung*, Darmstadt, den 3. Februar 1818, Nr. 15., 133–134. Faksimilében közli DOLFF-BONEKÄMPER, Gabriele: *Die Entdeckung des Mittel-*

alters. Studien zur Geschichte der Denkmalerfassung und des Denkmalschutzes in Hessen-Kassel bzw. Kurhessen im 18. und 19. Jahrhundert. Darmstadt und Marburg, 1985, 349–351. A szöveget Harvey nyomán, bibliográfiai adatok nélkül közli *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. Hrsg. HUSE, Norbert, Verlag C. H. Beck München, 1996, 32–33. Magyarul ENTZ: *i. m.* (2011), 66.

és problémakörét, valamint azok elvi kapcsolatát. A rendelet kezdeményezője a német romantika építészetének jelentős képviselője, a műemlékvédelem egyik kiemelkedő német úttörője, Georg Moller (1784–1852) volt. Moller, aki 1810-től a Hesseni Nagyhercegség főépítészeti hivatalát töltötte be, 1815-ben indította el rézmetszésű építészeti rajzokkal illusztrált könyvsorozatban a német középkori építészetet ismertető nagy hatású többkötetes művét.³

Máig érvényesek a rendelet kiadásának indokai is: „Abból a megfontolásból, hogy az építőművészet még fennálló emlékei a történelem legfontosabb és legérdekesebb forrása közé tartoznak, amelyekből a korábbi szokásokra, szellemi műveltségre és a nemzet polgári állapotára következtethetünk, és ennél fogva ugyanezek fenntartása a legnagyobb mértékben kívánatos, a következőket rendeljük el.” A rendelet a rajzi dokumentáció mellett levéltári kutatáson alapuló történeti feldolgozást ír elő, és ezekre alapozva határozza meg a védelmi intézkedéseket. Ebben az összefüggésben a műemléki értékek számbavétele a romantika korában megindult, majd a pozitivisták történeti kutatásban kiteljesedett nagy forrásfeltárási és forráskiadási tevékenység párhuzamos törekvéseként, speciális tematikájú szakterületeként is értelmezhető. Ezen a logikai úton továbbhaladva fejlődött ki, és lépett a differenciálódás útjára a XIX. század végére a műemléki topográfia tudományos műfaja mindenekelőtt Németországban.

Magyarországon még sokáig intézményi háttér nélkül, ezért nem is ebben a komplexitásban, a reformkor végén emelkedett először program szintjére a nemzeti múlt tárgyi és építészeti emlékeinek összegyűjtését és tudományos feldolgozását célzó igény. A műemléki gondolat első hazai megjelenésének Jankovich Miklósnak (1772–1846), a *Tudományos Gyűjtemény* második évfolyamában, *Esedezés a' Magyar Régiségek iránt* címmel 1818-ban közzétett felhívását tekinthetjük, amelyben azzal fordult az olvasókhöz, hogy „A' Nemzet szorgalmát, Tudomány

és vitézségbeli Érdemét, következőképpen méltóságát és Dicsőségét” fenntartó és környezetükben található építészeti emlékekről, valamint egyéb régiségekről, a lehetőségeikhez mérten tudósításokat, illetve rajzokat bocsássanak a folyóirat rendelkezésére.⁴ A gyűjtés célja a még meglévő értékek számbavétele, megismerése és megismertetése, de ezen keresztül a védelmük megalapozása is, mert, mint írja: „a régiségnek ismeretében lévő tudatlanság, vagy csekély és nem az illendő becsben lévő tartása untalan ront és visszahívhatatlan enyészetbe dönt”. Ma sem lehetne pontosabban megindokolni minden értékvédelmi törekvésnek azt a műemlék kultusz kialakulása szempontjából elengedhetetlen, logikailag első, a műemléki értékek megismerésére irányuló lépését, aminek hiányában később nem lehet útját állni a további pusztulásnak és szándékos pusztításnak. Mindazonáltal tényleges eredmény a folyóiratban megjelent néhány alkalmi közleményen túl nem kapcsolódott ehhez az egyelőre még korainak bizonyult kezdeményezéshez.

A következő két évtizedben Európa nyugati felének általamában, a múlt építészeti és régészeti emlékeinek megvédését követelő, egyre erőteljesebb szellemi mozgalmak szorgalmazására immár jogszabályok által is alátámasztva megindult a műemlékek programszerű számbavétele, valamint tudományos és népszerűsítő formában történő közzététele. A munkába fokozatosan, egymást támogatva, szaporodó számban szakmai egyesületek és formálódó állami szakintézmények kapcsolódtak be.⁵

A Habsburg Birodalomban ekkor még a szellemi felkészülés volt napirenden. Ennek legfontosabb mozgatója a kiváló művészetelméleti felkészültséggel és módszeres pedagógiával oktató Böhm József Dániel (1794–1865) műgyűjtő és éremművész bécsi szellemi köre volt az 1830-as években, amelyben együtt indultak szakmai és közéleti pályájukra a tudományos megalapozottságú osztályok és a magyar művészettörténet, muzeológia, régészet és műemlékvédelem megalapítói.⁶ A további hazai fejlemé-

³ MOLLER, Georg: *Denkmaehler der Deutschen Baukunst. Beiträge zur Kenntniss der deutschen Baukunst des Mittelalters, erhaltend eine chronologisch geordnete Reihe von Werken, aus dem Zeitraume vom achten bis zum sechzehnten Jahrhundert.* Von Dr. Georg Moller (folytatás: Ernst GLADBACH) Heyer und Leske, Darmstadt. 1815–1851. A munka Európa-szerte ismert volt, egyes részei Angliában és 1830 körül Franciaországban is megjelentek. Az angol kiadások címei: *An Essay on the Origin and Progress of the Gothic Architecture*, 1824, *Moller's Memorial of German Gothic Architecture*, 1836. Moller műemlékvédelmi szerepéről FRÖLICH, Marie – SPERLICH, Hans-Günther: *Georg Moller. Baumeister der Romantik*, Eduard Roether Verlag, Darmstadt, 1959, 97–98.; WEIß, Gert: *Georg Moller als Bauforscher und Denkmalpfleger = Georg Moller Symposium aus Anlass seines Todestages am 13. März 2002. im Hessischen Landtag in Wiesbaden.* Hrsg. KARTMANN, Norbert, Hessische Schriften zum Föderalismus und Landesparlamentarismus 10., 35–68.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény XII*, 1818, 121–123. Magyarzatokkal közli *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásai*ból. Szerk. MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1999, 15–16.

⁵ A folyamatot elsősorban a műemléki jog és az intézmények szempontjából, de a műemlékek számbavételére irányuló törekvéseket is figyelemmel kísérve Európa mellett Törökországra is kitérve írja le Forster Gyula több mint hétszáz oldalas feldolgozása. A szerző művét a korszerű műemléki törvény megalkotásának megalapozása céljából állította össze. FORSTER Gyula: *A műemlékek védelme a magyar és külföldi törvényhozásban.* Bp., Hornyánszky, 1906. A mű digitálisan is elérhető.

⁶ Böhm iskolájáról két fontos visszaemlékezést említek. EITELBERGER VON EDELBERG, Rudolf: *Josef Daniel Böhm = Uo: Kunst und Künstler Wiens der neueren Zeit (gesammelte kunsthistorische Schriften von Rudolf Eitelberger von Edelberg, I.)*. Wien, 1879, 180–227.; HENSZLMANN Imre: *Böhm József Dániel = Budapesti Szemle*, 1865,

nyek szempontjából Böhm tanítványi köréből az osztrák műemlékvédelem és művészettörténet-tudomány megalapozásában meghatározó szerepű Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817–1885), valamint haláláig a magyar műemlékvédelem ügyének leghatásosabb és legeredményesebb előmozdítója, Henszlmann Imre (1813–1888) szerepét kell kiemelnünk.⁷

Henszlmann volt, aki harcostársával, a szintén Böhm-tanítvány Pulszky Ferencsel (1814–1897) együtt, a német mintára létrehozott ösztudományos szervezet, az Orvosok és Természetvizsgálók VII., Kassán és Eperjesen 1846. augusztus 7. és 19. között tartott gyűlésén kezdeményezte, hogy az ott összegyűltek a pusztuló műemlékek védelmére, addig is, amíg „erről nem szól törvény”, intézzenek felkérést a Tudós Társasághoz, hogy az megfelelő formában lépjen fel az ügy érdekében.⁸ Az eredmény az a Tudós Társaság titkára Schedel (később Toldy) Ferenc által a *Magyar Academiai Értesítő*ben már a következő év februárjában közzétett felhívás, amely Jankovich Miklós három évtizeddel korábbi felhívásának felépítését és érvelési logikáját követve központi feladatként a nemzeti régiségek legszélesebb körének összegyűjtését jelölte meg.⁹ Az Akadémia, mint írják, „kitkit kérve kér, tenne a’ titoknokhoz küldendő egyszerű levélben említést mindennemű illy régiségekről, legyenek azok templom-, vár- vagy egyéb régi »épületek«, vagy olyaknak maradványai, »kő faragványok«, bármely durvák vagy roncsoltak, s akár önálló, akár régi épületek’ részei,” majd ezután részletezően felsorolja az épületekkel összefüggő, számításba veendő részleteket, feliratokat, falképeket, berendezési tárgyakat stb. A gyűjtés tartalmi szempontjait így foglalták össze: „Mind ezeknek tehát hol, kinek birtokában, s milly állapotban léte, a’ korukra vagy szerzőikre vonatkozó nyomok, s a’ hozzájuk szövetkezett hagyomány, ha tetszik a’ bejelentőnek véleményével, de melly megkülönböztethetőleg mint magányos vélemény adassék, szíves közlése kéretik.” A szöveg a távlati cél megjelölé-

sével folytatódik: „Illy módon mindenek előtt az említett osztályokbeli »régiségek’ lajstromát« lehetne megnyerni, melly alapját tenné és vezérfonalát az utóbbi [értsd: későbbi] intézkedéseknek, miknek feladása [azaz feladata] ama’ tárgyakra rajzait, leírását, története’ előadását eszközölni, s mind ezeket egy magyar műtörténeti gyűjteményben a’ haza elébe terjeszteni.” E „magyar műtörténeti gyűjtemény” mintaképét azok a felhívás bevezetőjében említett „hú és díszes rajzmunkák” jelentik, amelyekben „más nemzetek múltjok’ mind azon ereklýeit, mellyek egykori miveltségök és fényök felől tanuságot tesznek” ezeket „közlik, műértők és tudósai azokat vizsgálataik’ tanulságos tárgyaivá tészik, költöik pedig a’ költészet’ varázsfényében támasztják fel halottaikból”.

A felhívás gondolatainak ihletője és valószínűleg megszövegezője is Henszlmann Imre volt, aki éppen egy évvel korábban adta ki a később a magyar művészettörténet-írás első műveként nyilvántartott munkáját Kassa gótikus plébániatemplomáról, 1804-től székesegyházáról.¹⁰ A szerző 1837-ben Itáliát járta be, és hallgatott művészettörténeti előadásokat, majd a következő évben Németországban, Franciaországban és Angliában folytatott archeológiai tanulmányokat. A minden bizonnyal intenzív szellemi hatást kiváltó utazások részleteit nem ismerjük, de az akadémiai felhívás fent idézett mondataiból is érződik, hogy annak megfogalmazója alapos ismeretekkel rendelkezett a példaként állított egykorú nyugat-európai műemlékvédelmi törekvésekről. A „hú és díszes rajzmunkákra” való utalás esetében joggal gondolhatunk egyebek közt Georg Moller Henszlmann említett kassai tanulmányában is hivatkozott, címében is sokatmondó, alapvető művének az addig megjelent fennebb idézett köteteire. A szöveg per se azt a helyzetet is tükrözi, hogy közrebocsátása idején a megjelölt ideális célokhoz, „hú és díszes rajzmunkák”¹¹ elkészítéséhez és közzétételéhez, az emlékek tudományos vizsgálatához és természetesen „megújításához” Magyarországon sem intézményes keretek, sem pénzforrások

Ú. RF. III., 10. füzet, 454–461. Újraaközi HENSZLMANN Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerk. TÍMÁR Árpád, Bp., MTA, 1990, 220–225.; TÍMÁR Árpád: *Der Auftritt Imre Henszlmann’s = Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930*. Szerk. MAROSI Ernő, Wien, Ausstellung, Collegium Hungaricum, 1983, 9–13. Újabb összefoglaló MAYR, Andrea: *Rudolf Eitelberger von Edelberg und Joseph Daniel Böhm. Zur Frühzeit der Kunstgeschichte in Wien = Rudolf Eitelberger von Edelberg. Netzwerker der Kunstwelt*. Hg. KRENBÄUER, Eva et al., Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2019, 49–67.

⁷ Henszlmannról átfogó képet nyújtanak, teljes bibliográfiával az *Ars Hungarica*, 1990/1., Henszlmann emlékszámban közzétett előadások (3–164.). TÍMÁR: i. m. (1983), 9–13.; MAROSI Ernő: *Ausbildung von Henszlmann’s Theorie über die europäische Stellung ungarischer Gotik = MAROSI: i. m. (1983), 20–21.*

⁸ HAJÓS Gejza (kiad.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kassa-Eperjesen tartott hetedik nagygyűlésének történeti vázlata* [1846. augusztus 9–17.]. Pesten, 1847, 12.

⁹ *Felszólítás minden, a nemzeti becsületet szíven viselő magyarhoz a hazai műemlékek ügyében = Magyar Academiai Értesítő*, 1847, II. sz., február V–XI. Teljes szövegét közli az 1859-ben kiegészített újraközléssel együtt *A magyar művészettörténet-írás programjai*. i. m. (1999), 30–34.

¹⁰ *Kassa város ó német stýlű templomai. Rajzoló és magyarázó Dr. Henszlmann Imre*. Pesten. 1846. A reprint kiadása mellette kísérőfüzet. MAROSI Ernő: *Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stýlű templomai*. Bp., Argumentum, MTA, 1996

¹¹ Georg Mollernek a 3. jegyzetben hivatkozott, Henszlmann könyvtárában is megtalálható művére gondolhattak. Vö. HENSZLMANN Imre (rajzoló és magyarázó): *Kassa városának ó német stýlű templomai*. Pesten nyomtatott Landerer és Heckenast könyvnyomtató intézetében, 1846, reprint: 1996, mellette kísérőfüzet; MAROSI Ernő: *Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stýlű templomai*. Bp., Argumentum, MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, 1996, 7. első jegyzet.

nem voltak társíthatók. Ily módon maradt a minden módszerbeli szempontot nélkülöző önkéntes munkafelajánlásra való buzdítás.

A felhívás fő célja, a műemlékek ügyének törvényi keretek közt történő intézményes rendezése Magyarországon még sokáig váratott magára. Előbb a forradalom, utána a neoabszolútizmus rendszere nem tette lehetővé a továbblépést ebbe az irányba. A műemlékvédelem első hazai állami intézménye megszervezésére csak 1872-ben került sor, és az erről szóló törvényt 1881-ben fogadta el az Országgyűlés. A tudományos felkészülés és a műemlékek számbavétele területén azonban, a folyamatosan érzékelt és megállapított lemaradás felszámolása érdekében, ebben az időszakban is figyelemre méltó eredmények születtek. I. Ferenc József 1850-ben porosz mintára k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmäler néven létrehozta a birodalom első műemlékvédelmi intézményét, a gyakorlatban használt néven a „Centralkommissiont”.¹² Ennek megszervezésében meghatározó szerepe volt a Böhm-tanítvány Rudolf Eitelbergernek (1817–1885), aki 1852-ben lett a bécsi egyetem első művészettörténész professzora. A bécsi köz-

ponti bizottság összetett, de beszédes megnevezésében is érvényesül a műemlékvédelemnek az az alapelve, hogy a védelem szerves feltétele a műemlékek felkutatása és tudományosközeivel történő megismerése.

A bizottság hatásköre a birodalom egészére, így 1860-ig az *Októberi diploma* életbe lépéséig Magyarországra is kiterjedt. A kormányzati tanácsadó és véleményező funkciót betöltő központi bizottság a felügyelő ipari, kereskedelmi és középítkezésügyi miniszter által kinevezett, tiszteletbeli állást betöltő konzervátorokat kért fel az egyes helytartótanácsi kerületekben, vagyis a területi közigazgatás második szintjén. Ezek a helyi építési hivatalokkal együttműködve képviselték és látták el a műemléki szervezet két fő feladatát: a műemléki anyag számbavételét, tudományos feldolgozását és az épületek fenntartásával kapcsolatos szakfeladatokat. A konzervátorok körét később, szintén társadalmi alapon úgynevezett levelezőkkel bővítették ki. A bizottság alapszabálya értelmében a konzervátoroknak súlyt kellett helyezniük arra is, hogy munkájukba bevonják a régiségtan területén működő helyi egyesületeket, illetve hogy ilyenek hiányában azok létrejöttét előmozdítsák. Meg kellett nyerniük továbbá a műem-

A tokaji
Kopasz-hegy,
1958
Adományozó:
Hegedűs Judit
© Fortepan

¹² A bécsi bizottság magyarországi szerepéről D. MEZEY Alice – SZENTESI Edit: *Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*

magyarországi működése (1853–1860) = A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996, 47–77.

léki kutatás és a műemlékek fenntartása ügyének a klérus, a helyhatóságok és a tanári karok képviselőit. A konzervátoroktól és a levelezőktől beérkezett anyagokat központi gyűjteményekben helyezték el, és a bizottság rendszeres kiadványaiban a rajzok nagy részével együtt publikálták.¹³

A ténylegesen 1853-tól megindult feltárómunka intenzitását és módszerességét mutatja, hogy Eitelberger 1856-ban tanulmányútjainak eredményeként megrajzolhatta a magyar középkori építészet első, a művészettörténet-írás mai szemlélethez is közel álló, közép-európai összefüggésbe helyezett összképét. Ez a szakmai szempontból szerencsés megközelítés, bár szerzője azt a feldolgozott anyag elemzésére alapozta, nem nélkülözte a magyar nacionalizmusnak az általa a birodalom perspektívájából ítélve végleg meghaladottnak gondolt célképzeteivel szembeni liberális kritikai attitűdöt sem. Álláspontját mindenestre a XIX. század magyar művészettörténet-írása és műemléki gondolkodása nyilván éppen ezért nem tette magáévá.¹⁴

A sokoldalú tudósi felkészültségű Ipolyi Arnold, a Pozsony megyei Zobor plébánosa a Centalkommission alsó-pozsonyi terület konzervátoraként készítette el az első, minden tekintetben korszerű magyarországi topográfiát, amely egy tájegység, a Csallóköz (Insel Schütt) műemlékeit a történelmi források figyelembevételével, rendszeres terepbejárás alapján, teljes egészében dolgozta fel.¹⁵ A Csallóköz a Duna középkor óta sűrűn betelepült, mintegy nyolcvan kilométer hosszú és tizenöt-harminc kilométer széles szigete, amelyen nagyszámú, a XII–XV. századból fennmaradt építészeti emlék található. A feldolgozás bevezető fejezetében tömören ismerteti a vizsgált terület földrajzi határait, természeti és települési viszonyait, betelepülésének történetét, fontosabb birtokosait, építészetének történeti jellegzetességeit, és megfogalmazza azt a törekvését, hogy adattárában mindazokat a részleteket leírja, amelyek a művészettörténeti tanulmányozás szempontjából bármilyen jelentőséggel bírhatnak.¹⁶ Ez nemcsak az építészeti elemekre vonatkozik, a leírásokban ugyanis kitér a templomok képzőművészeti díszére, fel-

iratokra, berendezésre és felszerelésre is, és az építészeti összefüggések megállapítása során felhasználja a hozzáférhető írásos forrásokat. A bevezető megemlíti, hogy a vizsgálatba vett területen a középkor emlékei dominálnak, de az építészettörténeti összefüggések megállapítása megköveteli a reneszánsz és minden későbbi kor figyelembevételét. Ennek egyik indoka az, hogy mint írja: a későbbi korok emlékei „egyrészt korábbiak nyomait és maradványait rejtik még, vagy legalább korábbi építményekre emlékeztetnek. Másrészt a legjobb bizonyítékokat nyújtják az építészeti emlékek statisztikáját és történetét illetően, amelyekből biztos és üdvözlendő eredményekre juthatunk a különböző korok építési tevékenységének viszonyaira és állapotára vonatkozóan.”¹⁷ A korszak művészettörténeti szemléletét nálunk is, a német tudományhoz hasonlóan, alapjaiban két különböző elméleti kiindulópontú irányzat jellemezte. Az idézett hely is jól illusztrálja ezt, Ipolyi műve ugyanis annak a művelődéstörténeti érdeklődésű művészettörténetnek jellegzetes példája, amely markánsan különbözött a nálunk Henszlmann által képviselt, hegelianus, történetfilozófiai és esztétikai megalapozottságú irányzattól. Heinrich Dillytól tudjuk, hogy a művelődéstörténeti megközelítés a német Vormärz forradalmi tudományossága keretei között lépett színre.¹⁸ Ipolyi korszerű tájékozódása tehát ebben a mélyebb rétegben is megmutatkozik. A csallóközi topográfia egy évvel később magyarul is megjelent. Ennek a változatnak a módszertani bevezetőjében hangsúlyosan kitér a magyar nyelvű terminológia megteremtésének a szükségességére.¹⁹

A műemléki topográfia területén a magyar gyakorlat szempontjából a német és az osztrák fejlődés mindig fontos mintát jelentett, röviden tehát át kell tekintenünk e folyamat legfontosabb tudományos műfajt teremtő eredményeit.

Wilhelm Lotz (1829–1879) építés 1863-ban megjelent, kétkötetes topográfiája volt az első mű, amely a teljes német területet átfogta, de ezen túlmenően Svájc német területei és Magyarország topográfiai adatokat tartalmazó német nyelvű irodalmát is feldolgozta.²⁰ A munkát, ame-

¹³ *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* és *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*; *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* Wien, 1–20., 1856–1874

¹⁴ EITELBERGER, Rudolf von: *Bericht über einen archeologischen Ausflug nach Ungarn 1854 und 1855. Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. I.* 1856, 91–140. Vö. MAROSI: *i. m.* (1983), 16–17.

¹⁵ IPOLYI, Arnold: *Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.* Wien, Bd. III., 1858, 101–106., 130–133., 180–184., 239–247., 268–272.

¹⁶ Uo., 106.

¹⁷ Uo., 130.

¹⁸ Erre az összefüggésre Dillyt idézve Marosi Ernő hívta fel a figyelmet. MAROSI Ernő: *Rómer Flóris művészettörténete = Műemlékvédelem*, 1988, 4. sz., 218.; vö. DILLY, Heinrich: *Kunstgeschichte als Institution. Studien zur Geschichte einer Disziplin.* Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1979, 82. sk.

¹⁹ IPOLYI, Arnold: *Csallóköz műemlékei = Archeológiai közlemények I.* 1859, 1–173. A magyar terminológia problémáiról és az ezzel kapcsolatos szakmai feladatokról: uo. 21–23.

²⁰ LOTZ, Wilhelm: *Kunst-Topographie Deutschlands. Ein Haus- und Reise-Handbuch für Künstler, gelehrte und Freunde unserer alten Kunst.* Zweiter Band: Süddeutschland. Cassel. Verlag von Theodor Fischer, 1863. Ipolyi műve a bibliográfiában nincs feltüntetve, a megfelelő címszavaknál azonban megtaláljuk a csallóközi címszavakat.

lyet alcímében a Németország régi művészete tudósainak és barátainak ajánlott a szerző, lényegét tekintve kompi-láció, amely az irodalomjegyzék tanúsága szerint mintegy ezerhatszáz publikációt számláló, hatalmas mennyiségű anyaggyűjtés feldolgozásával készült el. A magyarországi címszavak döntően a Centralcommission közleményeinek 1856–1862-es évfolyamaiban publikált műemlék-feldolgozások alapján kerültek a munkába. Ezek között megtalálhatóak Rudolf Eitelberger magyarországi emlékleírásai csakúgy, mint Ipolyi Arnold csallóközi topográfiájának válogatott anyaga. A vállalkozás időbeli felső határa a harmincéves háború (1618–1648), ami a „német reneszánsz” iránti érdeklődés megjelenésével van összefüggésben.

Új és fontos fejlemény a német topográfiai irodalom szempontjából az ugyancsak Lotz által irányított és Heinrich von Dehn-Rotfelser (1825–1885) közreműködésével 1870-re elkészült, a Poroszországhoz csatolt Hessen kasseli körzetének a Porosz Királyság építészeti emlékeit feldolgozó sorozatban megjelent kötete.²¹ A feladatra megbízást a hesseni választófejedelemség királyi adminisztrátora adta 1866-ban azzal, hogy az elkészült jegyzéket az egyházi, oktatási és egészségügyért felelős királyi minisztériumban kell elhelyezni. A fészesen szerkesztett szöveget az irodalom, hivatali feljegyzések és rajzi dokumentumok, valamint széles körű levelezés alapján állították össze.²² Az egyes emlékek leírásához és történetéhez a címszavak végén megadják a felhasznált irodalmat is. A kötet végén részletes tárgymutató és művésznévmutató található. Lotz e munkája lett a következő évtizedek egyre gazdagodó német műemléki topográfiai termésének a mintaképe, és ezzel megszakítatlan állami programként meg is indult a mára jóval több mint ezer kötetet produkáló német topográfiai kutatás folyamata.

A topográfiai műfaj európai fejlődése szempontjából fontos fejlemény a Georg Dehio (1850–1932) strasbourgi művészettörténész professzor által 1905 és 1912 között öt kötetben összeállított, *Handbuch der Deutschen Kunst- und Denkmäler* címen kiadott sorozat, amely az addigra száz kötetet meghaladó német topográfiai, összefoglaló hely- és művésznévmutatóval ellátott kivonatát tette le a kutatás asztalára. Dehio a gondolatot az első német Műemlékvédelmi Nap (Tag der Denkmalpflege) 1900-ban megtartott drezdai kongresszusán terjesztette elő. A javaslat lényegét így foglalta össze: „A műemléki statisztikának vannak

olyan feladatai, amelyeket a hivatalos inventáriumok nem oldanak meg. Ezért szükségünk van egy, a gyorsabb tájékozódást biztosító eszközre. Ezért egy olyan kézikönyv előállítását javaslom, amely a céljának megfelelően kisebb méretű, könnyen hordozható, szerkezetét tekintve olyan jól áttekinthető, amennyire csak lehetséges, az íróasztalon és utazás közben egyaránt kényelmesen használható. A következmény: viszonylag korlátozott anyagfelhasználás, feszes kifejezőmód.”²³ Németországban a megjelölt céloknak megfelelően a műfajteremtő könyvsorozat egyes darabjai művészettörténészek, műemlékvédők, egyetemi oktatók és a művelt utazók közkeletű információforrásává vált. A sorozatot többszöri utánnyomást követően, egyre bővülő tartalommal, háromszor ismételték meg, 1935 és 1956 között tizenegy kötettel, 1964 és 1992 között tizenkét kötettel és 1993-tól 2012-ig huszonnégy kötettel, valamint nagyszámú változatlan utánnyomással. Dehio neve hamarosan a sorozat márka-nevévé vált, és a megkülönböztetés érdekében az egyes területi egységek részletező bemutatását tartalmazó hagyományos topográfiai német nyelvterületen a Großinventar, vagyis nagytopográfia megjelölést kapták. Ausztriában a Zentralkommission keretében Max Dvořák (1874–1921) és Hans Tietze (1880–1954) indította el a műemléki topográfiai munkálatokat, amelynek első kötete *Österreichische Kunsttopographie* sorozatcímmel 1907-ben jelent meg. A sorozat az utóbbi két évtizedben élesebb koncepcióváltással a mai napig folytatódik. Mellette 1933-tól megjelent az addigi osztrák topográfiai kötetek tömör kivonatát tartalmazó Dehio mintáját követő kiadványtípus is. Hasonlóan történt ez Európa más országaiban is. Hollandiában például 1903-ban királyi határozat rendelte el „a holland történelmi és művészeti emlékek leírását tartalmazó inventárium elkészítését és kiadását”, aminek a végrehajtására Királyi Bizottságot hoztak létre.²⁴

A magyar topográfiai kutatás koncepciójának mindenkori alakulásában a német és az osztrák példákon túl az 1927-től kétévenként rendszeresen új kötettel gyarapodó svájci topográfia volt mintaképszerű.²⁵ A magyarországi fejlemények fonalát Ipolyi csallóközi topográfiájánál hagytuk el. A folytatás azonban nálunk hosszú ideig a nyugat-európaiktól eltérő pályán alakult. A műemléki topográfiai iránti szakmai igényt az ez ügyben felelősök csaknem száz éven keresztül ismételték, míg nem – sa-

²¹ *Die Baudenkmäler in der Regierungsbezirk Cassel (Inventarium der Baudenkmäler im Königreich Preußen-sorozat)*. Hrsg. LOTZ, Wilhelm, DEHN-ROTFELSER, Heinrich von, 1870. A mű máig ható jelentőségét és tekintélyét mutatja, hogy a mű 2017-ben reprintben is megjelent.

²² Uo., VII–X.

²³ Az idézet helye WEIS, Markus: *Erster Tag für Denkmalpflege. Dresden, 24 und 25. September 1900*. Berlin, 1900 = *Georg Dehio (1850–1932)*

100 Jahre Handbuch der deutschen Kunst- und Denkmäler. Hrsg. HIMMELIN, Volker, Deutscher Kunstverlag, München-Berlin, 2000, 31. <https://de.wikipedia.org/wiki/Dehio-Handbuch>

²⁴ CUYPERS, P. J. H. – KALF, Jan: *Voorbericht der Rijkskommissie – KALF, Jan: De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Noord-Brabant. Eerste stuk: de monumenten in de voormalige baronie van Breda*. Utrecht, 1912, I.

²⁵ A sorozat címe: *Kunst- und Denkmäler der Schweiz*.

játos módon ismét csak egy diktatúra, ezúttal a sztálinista totalitarizmus magyarországi bevezetése idején – osztrák és német példák, illetve előzmények nyomán, 1950-ben megindulhatott, majd jó két évtizeden át intézményesen működhetett az első és mindmáig utolsó korszerű magyar topográfiai sorozatot eredményező nagyszabású kutatási program.

Az Októberi diploma által teremtett új államjogi helyzetben a közjogi és hatásköri huzavonák következtében több mint egy évtizedig a magyar műemlékvédelem nem talált intézményi gazdára, ebben az átmeneti időszakban a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban létrehozott Archeológiai Bizottsága – megismételve a már idézett, 1847-ben kiadott felhívását – magára vállalta a műemlék-üggyel kapcsolatos tudományos feladatokat.²⁶ A műemlékek fenntartásával összefüggő funkciók viszont, amelyeket a Central-Commission a kor körülményeihez képest eredményesen ellátott, gazdátlanok maradtak egészen az első, ez ügyben állami feladattal megbízott hazai intézmény, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872-ben történt megalapításáig. Az MTA Archeológiai Bizottságának részleges műemlékügyi felelősségvállalását az abszolutisztikus kormányzás után kialakult viszonyok tették szükségessé, de az Akadémia, alapküldetésénél fogva, a mondott időszakban kialakult gyakorlatával a tudományos élet területén a mindenkorai intézményes műemlékvédelemmel való partneri együttműködést is megalapozta. A nemzeti hatáskörbe került kormányzati feladatok megfelelő intézmények felállítása mellett a szakterminológiának a tudomány hatáskörébe tartozó megteremtését és bevezetését is elodázhatatlanná tették. Mindezt felismerve a műemlékek számbavételének feltételrendszer szempontjából alapvető fontosságú volt a német mintákat követő módszertani munkák és a több-kevesebb rendszerességgel folytatott régészeti és műemléki kutatási

eredmények közzétételét lehetővé tévő folyóiratok és más kiadványsorozatok megindítása.²⁷

Az akadémiai bizottság egészen addig látta el ezt a feladatkört, amíg 1872-ben Pauler Tivadar vallás és közoktatásügyi miniszter, „addig is, míg a törvényhozás a műemlékekről törvény útján tüzetesebben gondoskodandik” miniszteri rendelettel a műemlékek felleltározása, osztályozása és fenntartása tárgyában, lényegében a Central-Commission mintájára ideiglenes bizottságot alapított.²⁸ A Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (MIB) szakmai irányításával a miniszter a rendelet koncepcióját kidolgozó Henszlmann Imrét bízta meg. Ez ügyben Henszlmann végső törekvése a műemlékvédelmi törvény megalkotása volt, amelyre többek között Pulszky Ferenc közreműködésével végül 1881-ben kerülhetett sor. A törvény az érdemi munkában nem jelentett változást, pusztán az „ideiglenesség” szűnt meg, és a tevékenység a törvény által létrehívott Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) keretei közt folyt egészen a bizottság 1950-ben bekövetkezett megszűntetéséig. Az így szabályozott és valamelyest bővülő lehetőségeket a MIB, a MOB, az Akadémia Archeológiai Bizottságának Ipolyi Arnold által kialakított és 1873-ig működtetett levelezői rendszerére építve, annak a munkáját folytatva kezdte meg a műemléki inventarizációs tevékenységét. Technikailag ez a Central-Commission kérdőívének magyarított átvételével történő tervszerű adatgyűjtést jelentette, másrészt a műemlékek, kezdetben inkább hangulati összképre, később már műszaki pontosságra törekvő rajzi felmérését és hamarosan fényképezését is. A gyűjtési kört a középkori falképekről készített akvarellmásolatok készíttetése egészítette ki. Mindebből, ha korszerű műemléki topográfia nem is, de hamarosan jelentős archívum jött létre.²⁹

A magyar műemlékvédelem második generációjában Henszlmann halálától, 1888-tól a Műemlékek Országos

²⁶ Az Archeológiai Bizottság tevékenységével kapcsolatban VALTER Ilona: A Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottsága és annak működése (1858–1872) = BARDOLY–HARIS: i. m. (1996), 69–76.

²⁷ Az Akadémiai Bizottság keretében folyt feldolgozó tevékenység eredményei címszavakban. Folyóirat: *Archeológiai Közlemények* (1859 és 1899 között huszonekét kötet jelent meg); *Archaeologiai Értesítő*, megteremtője Rómer Flóris, és 1869-től máig folyamatosan megjelenik. Önálló kiadványsorozat: *Monumenta Hungariae Archeologica / Magyarország Régészeti Műemlékei* (1869–1880: négy, részben kettős kötet). Önálló kötetek: egy-egy város középkori emlékeinek ismertetése (Pécs, 1869, 1870; Lőcse, 1878; Bártfa, 1879), vagy egy műfaji topografikus feldolgozása (*Régi falképek Magyarországon*), egy-egy kiemelkedő emlék részletes feldolgozása (Nagyszében, Székesfehérvár, 1883).

²⁸ *A miniszter leirata a Szalay Ágostonhoz, a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága elnökéhez* = *Archaeologiai Értesítő*, 1872, 9. sz., 229–230.

²⁹ A két bizottság (MIB, MOB) működésének első két évtizedéről, kü-

lönös tekintettel a gyűjtemények fejlődésére BORSOS Béla: A „Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága”-nak működése és a gyűjtemények kialakulásának kezdete = *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968*. Szerk. DERCSÉNYI Dezső, ENTZ Géza et al., Bp., Akadémiai, 1970, 43–63.; Uő: *A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig (1888)* = *Magyar Műemlékvédelem 1971–1972*. Szerk. DERCSÉNYI Dezső, ENTZ Géza et al., Bp., Akadémiai, 1974, 23–45.; Uő: *A magyar műemlékvédelem hivatala Henszlmann halálától a millenniumig 1888–1891* = *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség évkönyve IX*. Szerk. HORLER Miklós, Építészeti Tájékoztatói Központ, 1984, 33–51. A hazai műemléki leltározás kezdeteinek az 1870-es évek közepéig terjedő időszakáról tartalmaz fontos információkat, a tanulmány mellékletében a használt kérdőívekből kivonatokat is közöl BARDOLY István – LŐVEI Pál: *The First Steps for Listing Monuments in Hungary = The Nineteenth-Century Process of „Museumization” in Hungary and Europe*. Szerk. MAROSI Ernő, KLANICZAY Gábor, GECSER Ottó, Bp., Collegium Budapest, Workshop Series No. 17, Institute for Advanced Study, 2006, 249–258.

Bizottságát a ténylegesen irányító Forster Gyula (1846–1932) töltötte be a meghatározó szerepet. A jogi végzettségű, széles körű nemzetközi tapasztalatot szerzett és nagy műveltségű Forster, munkásságának kezdetétől a századfordulóra kikristályosodó „konzerválni és nem restaurálni” előremutató műemléki felfogást képviselte. Hosszú hivatali működése során (1883-tól bizottsági tag, 1886-tól másodelnök, 1906 és 1922 között a MOB elnöke) mindvégig nagy súlyt helyezett a műemlékek felkutatásának, nyilvántartásba vételének és publikálásának a feladatkörére. A Bizottság 1896-ban az ő vezetésével látta elérkezettnek az időt egy országos kutatási program elhatározására, a megbízást csak három évvel később tudták kiadni, de a pénzforrások végül csak Divald Kornél (1872–1931) 1900 és 1919 között az akkori Felső-Magyarország, ma Szlovákia keleti felében megvalósult topográfiai útjainak feljegyzéseit tartalmazó kézírata elkészítéséhez bizonyultak elegendőnek. E munka, amely legalább annyira a hozzá tartozó fényképanyag, mint a szöveg forrásértékére való tekintettel csak több mint egy évszázaddal később ért meg reprezentatív kiadást,³⁰ mind szemléletében, mind pedig szerkesztési elveiben messze elmarad a már bemutatott, egy generációval korábbi német kezdeményezés nyomán kifejlesztett módszertantól, csakúgy, mint az 1907-ben Max Dvořák szerkesztésében megindított osztrák topográfiai sorozat színvonalától.³¹

A műemlékállomány feltérképezésében a korszak legjelentősebb vállalkozása a Gerecze Péter (1856–1914) által összeállított mintegy négyezer tételt tartalmazó jegyzék, amely az ország területén addig ismert műemléki értékűnek tekintett objektumot helyrajzi rendben sorolja fel, tételenként teljességre törekvő bibliográfiával együtt. A jegyzék és a MOB gyűjteményeibe került tervrajzok, felmérések, továbbá falképekről készült akvarellmásolatok, más műemlék-ábrázolások, fényképek és térképek szintén teljes, sok szempontból adatolt katalógusa, valamint a Magyarországon található falképek jegyzéke és irodalma egészítette ki. E mű abban a Forster Gyula által indított négy fólíanskötetet eredményező sorozat első két kötetében látott napvilágot, amely a Magyar Királyság legjelentősebb, a MOB tevékenységének legfontosabb eredményeit volt hivatva a célközönségnek bemutatni.³² A két további kötet 1913-ban, illetve 1915-ben látott napvilágot.

A külföldi gyakorlat tapasztalatait hasznosító, egységes elvekre épülő topográfiai program terve a magyar műemléki igazgatásban először a Bizottság előadója, Éber László (1870–1935) által készített, a MOB 1916. május 15-én tartott ülésén megvitatott előterjesztésben merült fel. Az előterjesztés szerzője a legfrissebb bajor, illetve veszfáliai kötetek szerkesztési elveit és belső arányait tartja követésre méltónak, de utal arra is, hogy Georg Dehio feltétlenül kívánatos, de a megfelelő hazai előzmények hiányában még nem időszerűek a szakmai erényei: „Néhány évvel ezelőtt szóba került oly lajstrom készítése, aminőnek a Dehio féle »Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler« valóban ragyogó tökéletességű példája, [...] azonban a lajstromnak ily szerkesztése nálunk komoly nehézségbe ütköznék azért, mert hiszen Dehio munkája Németországban már hosszú évtizedek óta folyó leltározás eredményein épült föl, a megjelent kiadványok hosszú sorának leszűrt eredménye, kritikai földolgozása, a teljesség igénye nélkül.”³³ A javaslat, a bizottság támogatása mellett, eszközök hiányában természetesen ad acta került.

Ez ügyben messze ható új ösztönzést a budapesti egyetem művészettörténeti intézeteit irányító két professzor, Hekler Antal (1882–1940) és Gerevich Tibor (1882–1954) tudománystratégiai elképzelései hozták. Mindkét programadó személyiség gondolkodásának középpontjában az addig meg nem valósult magyar művészettörténeti szintézis megalkotása állt, amelyet ráadásul olyan anyag feldolgozására kellett alapítani, amelynek jelentős és addig leginkább feltárt és kutatott része immár más államok (az akkori Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Ausztria) területén volt található. A szintézis elkészítésének azonban mindkettőn a legfőbb akadályát a korábbi kutatás hiányosságaiiban látták, mindenekelőtt abban, hogy a vállalkozás tárgyát képező emléktanyag tudományos feldolgozottsága területi és műfaji szempontból egyaránt egyenetlen és esetleges, sőt korszakok, mint például a barokk, szinte egyáltalán nem kaptak figyelmet. Gerevich a fent jelzett összefüggéseket tartotta szem előtt, amikor 1923-ban akadémiai székfoglalójában így beszélt a feladatokról: „műtörténetünk az építészet és a hazai barokk művészetben tett szerencsés kezdeményezés kivételével még mindig a rendszertelen feltárás kezdetleges stádiumában van s nem sokkal jutott tovább, mint Henszlmann, Ipolyi és Rómer. Az ő eredményeik titkát

A kasai
Szent Erzsébet-
székesegyház,
2009
Fotó:
Ville Miettinen
© Wikimedia
Commons

³⁰ A „szentek fuvarosa” Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Szerk. BARDOLY István, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999

³¹ Divald módszeréről, felfogásának és munkásságának szellemi-szociológiai háttéréről fontos kritikai szempontokat vet fel MIKÓ Árpád: A „szentek fuvarosa”: Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Szerkesztette Bardoly István és Plank Ibolya. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1999 = Művészettörténeti Értesítő, 2001, 3–4. sz., 343–360.

³² GERECZE Péter (összeáll.): A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke.; Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma = Magyarország műemlékei I. Szerk. FORSTER Gyula, Bp., Franklin, 1905, 485–550.; GERECZE Péter (összeáll.): A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma = Magyarország műemlékei II., Bp., Franklin, 1906. (A Műemlékek Országos Bizottságának kiadványai II.)

³³ MÉM MDK MOB iratok 196/1916.

kell ellesnünk, hogy továbbjuthassunk: az emlékanyaghoz előítéletek nélkül való közeledést, annak rendszeres felkutatását és leírását, az európai összefüggések meglátását, a művészeti és régészeti szempontok mellett a magasabb történeti szemléletet.”³⁴ Tudománystratégiai szempontból ebből monográfiák, korpuszok és topográfiai elkészítésének igénye és hathatós ösztönzése következett. Az anyag feldolgozásának kívánatos módszerét illetően Hekler szigorúan megkövetelte a feldolgozandó tárggyal kapcsolatba hozható levéltári források lehetőleg teljes körű feltárását és művészettörténeti kiaknázását. Tanítványai ennek szellemében írták meg a magyarországi művészeti emlékek ismeretének és a művészettörténeti, illetve a topográfiai kutatásoknak is korszerű alapokat nyújtó és irányt mutató, a XX. század közepén és második felében legnagyobb termést hozó monográfiáikat és korpuszaikat.³⁵

Gerevich Tibor a MOB tagja is volt 1922-től, 1934-től pedig a Bizottság felszámolásáig annak elnöke. Ebben a feladatkörében legfőbb ambíciója a modern magyar műemlékvédelem megteremtése volt. Ennek a hatályos és már megalkotása idején, 1881-ben is korszerűtlen műemlékvédelmi törvény és a minden hatékonyságot nélkülöző, napi döntéseket hozni nem képes nehézkesen működő bizottsági felépítés egyaránt akadályt képezett. Ezért a kultuszminiszter, Hóman Bálint erős politikai támogatását élvezve, a szervezeti tehetetlenség egyik tüneteeként már a félszáznál is több tagot számláló bizottságot kezdettől fogva mellőzve, valójában minden jogalap nélkül, a bizottság vezetőtestületét hivatali működésre állította át. Meghatározó pozíciókba pedig Lux Kálmán bizottsági építész mellett legjobb tanítványait, köztük Genthon Istvánt és Dercsényi Dezsőt nevezette ki. A következő évtizedben ezzel a háttérrel a műemlékvédelem

komplex módszertanát is korszerű szintre emelő eredményeket ért el mindenekelőtt az esztergomi és székesfehérvári feltárásokkal, az utóbbi esetében a kötőredek mintaszerű publikációjával téve teljessé. Állandó törekvése volt az új műemléki törvény megalkotása is, amelyre számos, innovatív tartalmú, a topográfiát nevesítve hivatali feladatként kezelő tervezet nyújtott be 1942 és 1948 között, azonban az újra meg újra kedvezőtlen politikai körülmények következtében végül eredmény nélkül.³⁶ Mindezek mellett megbízatásának kezdetén komoly erőfeszítést tett a korszakos késelemben lévő és annak is érzett műemléki topográfia tényleges elindítására. 1935. január 26-án Gerevich már a műemlékek Országos Bizottsága elnökeként a Bizottság plenáris ülését arról tájékoztatta, hogy a „jelen évben fogtunk a műemléki topográfia elkészítéséhez. Előmunkálatok már folytak, de szükséges, hogy nem hosszú időn belül létesüljön egy olyan topográfia, amely a kezébe legyen minden műemléki szakembernek, és ott legyen minden közigazgatósági hatóság asztalán. [...] A topográfiai előmunkálatokat a múlt héten elkezdtük. Elsősorban az eddigi irodalom repertóriumát készítjük el. Erre fiatal műtörténészek vállalkoztak önzetlen lelkesedéssel. Ezután kerül sor a helyszíni felvételezésre.”³⁷ Genthon István, aki ekkor már a MOB előadójaként a legteljesebb bibliográfia elkészítéséhez tervezet készített, a jegyzőkönyvhöz csatolt feljegyzésében beszámol arról, hogy a kezdeményezéshez negyven fiatal kutató csatlakozott, akik – valóban „önzetlen lelkesedéssel”, mert díjazás nélkül – fejenként kétszáz bibliográfiai tételt dolgoznának fel, és a terepmunka így nagyjából egy év után már megindulhatna.³⁸ A lelkesedés minden bizonynyal önzetlen volt, az itt előadottak megvalósításának az útjára azonban egyedül Genthon István lépett, aki az itt megnevezett irodalmi adatgyűjtést saját tervezetének

³⁴ GEREVICH Tibor: *A régi magyar művészet európai helyzete*. Bp., Du-nántúl, 1924, 4.

³⁵ E munkák már címmel is tudománytörténeti ívet rajzolnak ki. KAPOSSY János: *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei*. Bp., Budavári Tudományos Társaság, 1922; PIGLER Andor: *A győri Szent Ignác-templom és mennyezetképei*. Bp., Budavári Tudományos Társaság, 1923; BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance I. 1460–1541*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943; ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Bp., MTA, 1943; BÍRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Bp., Új Idők, 1943; RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp., Akadémiai, 1954; Uő: *A középkori Magyarország táblaképei*. Bp., Akadémiai, 1955; Uő: *A középkori Magyarország faszobrai*. Bp., Akadémiai, 1967; GARAS Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Bp., Akadémiai, 1953; Uő: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Bp., Akadémiai, 1955; AGGHÁZY Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*. Bp., Akadémiai, 1959; TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Bp., Akadémiai, 1968; ENTZ Géza: *Die Baukunst Transilvaniens im 11–13. Jahrhundert = Acta Historiae Artium XIV*, 1968, I. Teil: 3–48., II. Teil: 127–175.; Uő: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Mú-

zeum-Egyesület, 1994; Uő: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996

³⁶ BARDOLY István: *Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. = Magyar Műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei. XIII.* Szerk. BARDOLY István, Bp., Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2006, 7–72. Gerevich utolsó tervezete szerint a topográfiairól így rendelkezett volna: „A Felügyelőség végzi a művészeti és történeti emlékek lajstromozását és nyilvántartását [...] Gondoskodik a művészeti és történeti emlékek felvételéről, szakszerű törzskönyvnek és az ország művészeti és történeti emlékei tudományos topográfiajának szerkesztéséről.” (30. §) Uo., 30. A szövegezés világos különbséget tesz a védett emlékek hivatalos műemléki nyilvántartása és a sokkal szélesebb kör, vagyis minden fellelhető műemléki értékre kiterjedő műemléki topográfia feladata között.

³⁷ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tudományos Irattár MOB iratok 78/1835, 5–6.

³⁸ Genthon István tájékoztatója a magyar művészeti topográfia bibliográfiájának készítéséhez. MÉM MDK Tudományos Irattár. MOB iratok 39/1935, 70–72.

igényszintjén haláláig folytatta, ennek eredményeit pedig, a főváros anyagát összegyűjtő Zakariás G. Sándor társszerzőségével az ország teljes területét feldolgozó topográfiai munkát elsőként és máig utoljára publikálta, először egy kötetben, majd lényegesen bővített új kiadásban háromban.³⁹

A lelkes indítás a magyar műemlékügyet a kor színvonalára emelni kívánó Gerevich távlatos koncepciójából logikusan következett, a szükséges pénzügyi feltételek megteremtését lehetővé tevő tényleges mozgástér azonban, ahogy ez mindig is történik, csak azokon a területeken nyílt meg, ahol a szakmai törekvések a legszélesebb értelemben vett politika számára is értelmezhetőek voltak. Ez számos jelentős, ám kisebb munkálat mellett elsősorban a kor állami reprezentációja szempontjából jól használható két Árpád-kori királyi központ korszakos jelentőségű feltárására és műemléki bemutatására nyitotta meg a lehetőséget, azonban a hivatalos működési módnak és a hivatása magaslatán álló munkatársi gárdának köszönhetően a minket közelebről érdeklő műemléki topográfia szempontjából is figyelemre méltó eredményekre vezetett. Ezekről az addigi előkészületek alapján 1948-ban már ténylegesen megindítani szándékozott topográfiai könyvsorozat megjelent első, Esztergom múzeumjainak szentelt kötetének *Bevezetésében* Gerevich így számol be: „Az országot műemléki kerületekre osztottuk, s ezeket nyaranta bejártuk. Minden expedícióban egy-egy építész, művészettörténész, restaurátor vett részt, hogy már a helyszínen, az első felvételezésen minden szükséges szempontot figyelembe lehessen venni, minden szükséges adatot le lehessen rögzíteni.” A terv az esztergomi kötetrel együtt tizennégy kötetről szól, amelyeknek anyagát fontosabb városok, illetve tájegységek köré kívánták szervezni.⁴⁰ A jelzett terepbejárások és kapcsolódó kutatási programok keretében végzett topografikus gyűjtőmunkák tették lehetővé Gerevich számára Magyarország román kori művészete alapvető monográfiájának megírását csakúgy, mint több más úttörő építészet- és művészet-

történeti összefoglalás közrebocsátását.⁴¹ Az eredmények másrészt a MOB gyűjteményeit gazdagították, ebből forrásértéke miatt külön is kiemelendő a Petrás István által készített, magas színvonalú tízezres nagyságú fényképanyag.

A topográfia vázolt terve érdemi folytatásának ezúttal a szovjet berendezkedés kiépítésének radikális felgyorsulása állta útját, de az új világ születésének a szellemi előzmények által kondicionált különleges hazai körülményei és a kialakult államszervezési rendszer bizonyos sajátosságai együttesen, a szakma által immár egy évszázada szorgalmazott topográfiai program számára soha nem látott lehetőségeket nyitottak meg. A továbbiak szempontjából az 1950-ben megindított és az 1987-ben megjelent utolsó kötettel félbemaradt vállalkozást meghatározó lényegbevágó koncepcióváltás a legfontosabb. Az elképzelést Dercsényi Dezső előterjesztése nyomán a művészet-történészek 1950. november 23. és 26. között Siófokon megtartott kongresszusa hagyta jóvá.⁴² Dercsényi ekkor a 13/1949 évi törvényerejű rendelet által a MOB helyébe léptetett Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának (MUMOK) néhány tagú műemléki csoportját vezette. Az előterjesztő a műfaj nemzetközi tapasztalataira és működő gyakorlatára hivatkozva a topográfiai feldolgozás programját a Gerevich által tervbe vett város és vidéke koncepció helyett az ország közigazgatásának frissen létrehozott, tizenkilenc megyéből álló területi rendszerében javasolta felépíteni. A publikáció tartalmi követelményeit és szerkezetét illetően az osztrák műemléki topográfiaát tekintette mintaadónak. Ez megfelel a statisztikai adatfelvétel általános követelményeinek is. Az első lépésben a feldolgozást a kutatási adottságok alapján a megkezdett Esztergom megye mellett a vele egy megyébe osztott egykori Komárom megyével látta folytathatónak, és ezt követően a Soproni járás tervbe vételét javasolta. Az esztergomi indítás egyértelműen következett a Gerevich-korszak ott végzett és csak töredékesen publikált alapvető kutatásaiból, a Komáromi járások a földrajzi és közigaz-

³⁹ A bibliográfia-kézirat száznegyven kötetben a MÉM MDK gyűjteményében található. A megjelent topográfiai kötetek a következők: GENTHON István: *Magyarország műemlékei*. Bp., Akadémiai, 1951; Uő: *Magyarország művészeti emlékei 1. Dunántúl*, Bp., Képzőművészeti Alap, 1959; Uő: *Magyarország művészeti emlékei 2. Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék*. Bp., Képzőművészeti Alap, 1961; ZAKARIÁS G. Sándor: *Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest*. Bp., Képzőművészeti Alap, 1961. Genthon topográfiai munkásságáról a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tudományos Irattárának és a Magyar Tudományos Akadémia levéltárának vonatkozó anyaga alapján lásd BOGNÁR Gábor: *Genthon István és a műemléki topográfia* = *Ars Hungarica*, 2004, 1. sz., 51–58.

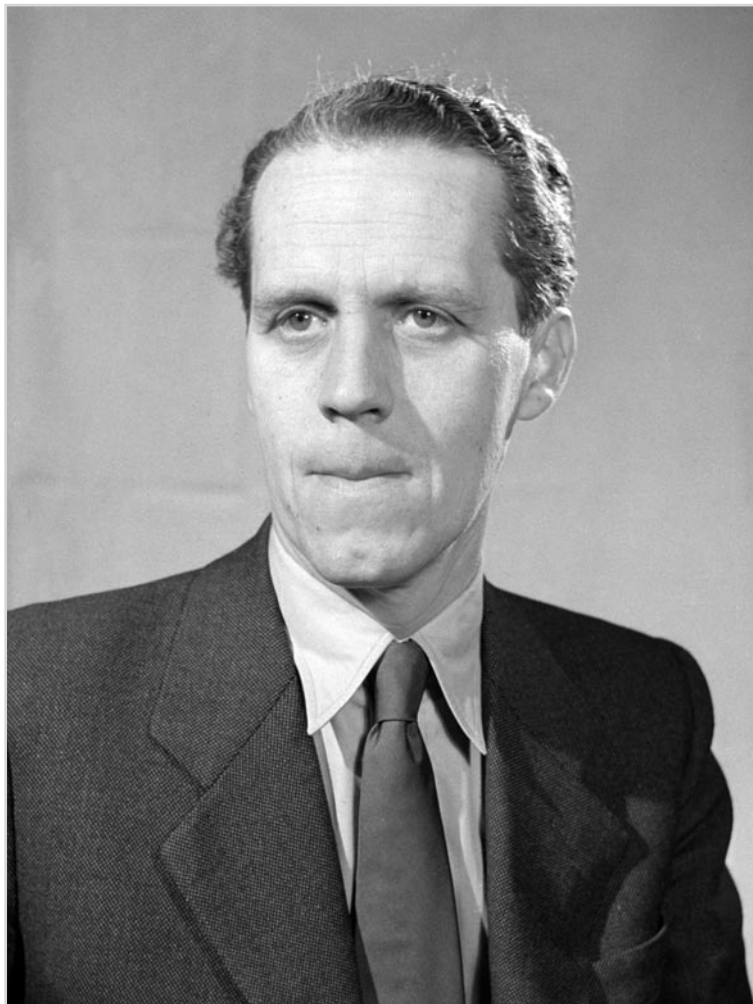
⁴⁰ GENTHON István és mások (összeáll.): *Esztergom műemlékei 1. Múzeumok, kincstár, könyvtár*. Bp., Műemlékek Országos Bizottsága, 1948, 1–3.

⁴¹ GEREVICH Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Bp., Műemlékek Országos Bizottsága, 1938 (*Magyarország Művészeti emlékei I.*); RADOS Jenő: *Magyar kastélyok*. Bp., Műemlékek Országos Bizottsága, Magyar Könyvbarátok Szövetsége, 1931; SZÖNYI OITÓ: *Régi magyar templomok*. Bp., Műemlékek Országos Bizottsága, Magyar Könyvbarátok Szövetsége, 1933; HORVÁTH Henrik: *Budapest művészeti emlékei*. Bp., Műemlékek Országos Bizottsága, 1938 (*Magyarország Művészeti emlékei II.*); RADOS Jenő: *Magyar Kastélyok*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939 (*Magyarország Művészeti emlékei IV.*) A sorozatban nem jelent meg a III. számú kötet!

⁴² A kongresszusnak a topográfia kutatási programjának az elindítását tartalmazó fennmaradt jegyzőkönyvét közli, és az ehhez vezető körülményeket részletesen elemzi ENTZ Géza Antal: *Hogyan indult a magyar műemléki topográfia? = Művészettörténeti Értesítő*, 2017, 66. sz., 85–117., a jegyzőkönyv: 103–111.

gatási logikából, Sopron és a Soproni járás pedig abból, hogymint mondja: „Két kiváló kutatónk, Csányi Károly és Csatkai Endre, több évtizede foglalkozik e terület műemléki anyagával.”⁴³ Csatkai Endre személye különösen fontos, mert az 1926-ban Sopron megyében megkezdett módszeres topográfiai kutatásai nyomán Dagobert Frey, az osztrák topográfiai kutatások irányítója társszerzőként maga mellé vette az egykori Sopron megye Ausztriához csatolt részét feldolgozó, 1932-ben megjelent osztrák topográfiai kötet megírásában.⁴⁴ Ami a feldolgozás és közzététel alapvető tartalmi követelményeit illeti, azokat az előadó az akkor még elsőnek tervezett, máig el nem készült, Komárom megye és Esztergom műemlékeit bemutató kötetnek a példáján illusztrálja. Eszerint minden kötet két fő részből áll, a feldolgozott terület régészeti, történeti és művészettörténeti összefüggéseit megvilágító, a történeti ábrázolásokat feldolgozó bevezető tanulmányok, majd pedig az egyes települések topografikus rendben történő emlékleírása. A településeken leltárba vett objektumok ismertetését a településtörténeti és topografikus összefüggésekre koncentráló, a releváns történeti forrásokat regesztta formájában közlő bevezetés előzi meg, és ugyanaz a szerkezet érvényes a nagyobb építészeti együttesekre (várak, erődítések stb.) is. Ez csak a kutatási előzmények és személyi kapacitások országos számbavételével, valamint széles és jól szervezett szakmai és intézményi együttműködéssel valósítható meg. Az előterjesztésében a Történettudományi Intézetet, a Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokát és a Történeti Múzeumot sorolja fel. Dercsényi javaslata a program fő dilemmáit, tartalmi követelményeit és javasolt irányait vázolja fel, és természetesen nem ad részletes szerkesztői koncepciót, de a végül megvalósult sorozat megformálására, ideértve az illusztrálás módját, a tipográfiai megoldásokat is, az elsőként megjelent, a Sopront és a Soproni járást feldolgozó kötet, Csatkai közreműködésétől nyilván nem függetlenül, nagy vonalakban az osztrák mintát követi.

Dercsényi Dezső vázolt előterjesztését annak tudatában adhatta elő, hogy a megvalósításhoz a szükséges pénzügyi és intézményi feltételek, először a szakterület magyarországi történetében, központi forrásból és megfelelő mértékben, biztosítva voltak. Az intézményes magyar műemlékvédelem addigi történetében az egészen kivételes helyzet kialakulásában a tudománypolitika elkerülhetetlen szovjet típusú átalakításának és annak volt közvetlenül

meghatározó szerepe, hogy ennek végrehajtásában, többek között az ügyet legközelebről érintő művészettörténet szakterületén a legjobban felkészült, harminc-negyvenes éveiben járó, kiváló szakemberek – köztük Dercsényi Dezső is – kerültek szakpolitikát meghatározó pozícióba. Az MTA 1949. április 26-án megalakított művészettörténeti bizottságáról van szó, amelynek további tagjai a következők voltak: Pogány Ö. Gábor, Gerevich László, Dercsényi Dezső, Vayer Lajos, Jakobi Márta, Csemegi József, Szilágyi János György és Zádor Anna. A nagy hatalommal felruházott bizottság elnöke sokféle okból és paradox módon az új berendezkedés legfelső vezetőinek feltétlen bizalmát élvező Fülep Lajos lett.⁴⁵ A személyiség szerepének jelentőségét húzza alá Zádor

Dercsényi Dezső
(1910–1987)
művészettörténész,
1954
Fotó:
Járai Rudolf
© MTI

⁴³ Uo., 108.

⁴⁴ CSATKAI, André – FREY, Dagobert (bearb.) – WOLKAN, Rudolf (Archivalischen Beitr.): *Die Denkmale des Politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust*. Wien: Filser, 1932. Csatkai és Dagobert Frey kapcsolatáról és Csatkai topográfiai kutatómunkájának sok fontos részletéről lásd BARDOLY István: *Egy*

területen, de két országban. Adalékok Csatkai Endre és Dagobert Frey kapcsolatához = Enigma, 2020, 102. sz., 72–91.

⁴⁵ Az intézményes és egyéb előfeltételek alakulásának és a politikai hátér ide vezető fejleményeinek részletes kifejtését lásd ENTZ: *i. m.* (2017), 86–100.

Anna emlékezése arról, hogy műemléki ügyekben Fülep Lajos mindig Dercsényi tanácsaira támaszkodott.⁴⁶ Fülep 1950 decemberében a magyar művészettörténet-tudomány stratégiai irányát megszabó akadémiai székfoglaló beszédében a magyar és a magyarországi művészet megkülönböztetésének fogalmi kifejtésére támaszkodva irányozta elő a magyar művészettörténelem előtt álló feladatokat. Ebben központi feladatként jelölte meg az ország területének topográfiákban és monográfiákban történő tervszerű feldolgozását. Külön kitért arra is, hogy a topográfiák tárgyát az egyszerű leltári leírásokon túl a történet-tudomány eredményeit is hasznosító, az előadásában kifejtett komplex történeti módszer követelményei szerint kell bemutatni.⁴⁷ Dercsényi idézett előterjesztésében – taktikai okokból is – közvetlenül utal erre a gondolatra: „A topográfiának tartalmaznia kell mindazt, ami az emlékanyagra művészettörténeti szempontból vonatkozik. Legutóbb az M.T.A. székfoglalóján hallottuk a topográfiával kapcsolatban Fülep professzor elgondolását.”⁴⁸

Mindezekon túlmenően azonban a szovjet mintára bevezetett „népgazdasági” tervezés lehetőséget adott arra is, hogy az építésügy néhány középvezetői posztot betöltő, nyugat-európai tapasztalatokat is maga mögött tudó, távlatos gondolkodású szakembere, az ország településképét gyökeresen átalakítani szándékozó építési tervekbe a műemléki értékek védelmét kreatív, előremutató és innovatív módon beépítse. Az egyik ilyen szereplő a várostervező Perczel Károly (1913–1992) volt, aki 1947-ben, a Veres Péter által vezetett rövid életű Építés- és Közmunkaügyi Minisztériumban, a földosztással kapcsolatos falurendezési feladatok szakmai megalapozása érdekében, regionális fejlesztési koncepció igényével megszervezte a Területrendezési Intézetet (TERINT). Az intézeten belül a következő évben a feladatokat multidiszciplináris megközelítésben értelmezni képes várostervezési, regionális tervezési és településkutatási osztályokat hozott létre magasan felkészült szakmai munkatársakkal. A nyugatos kommunista Perczelt a Rajk-perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, az intézete azonban még néhány évig fennmaradt. 1950-ben az időközben a Tervhivatal alá rendelt Területrendezési Intézetből indult a korszak egyik legjelentősebb, máig páratlan műemlékvédelmi kez-

deményezése, a „műemléki és városképi vizsgálatoknak” elnevezett kutatási program.⁴⁹ Az Intézet igazgatója a MUMOK-hoz intézett átiratában szakmai támogatást kér, mert mint írja: „az Intézet az archeológiai-, természeti- és műemlékek kulturális és tudományos jelentőségét szemel előtt [!] tartva az országrendezési tervek készítésénél számításba kívánja venni a zárt településen belüli és kívüli műemlékeket, feltárt vagy feltárandó archeológiai zónákat és védett vagy védendő természeti tájakat.”

Az Intézet ezzel megbízott osztályvezetője, a szintén városépítész Papp Imre, aki egyszersmind a terv ötletgazdája is volt, ezt így egészítette ki: „Városok és sorolt⁵⁰ községek rendezési terveit előkészítő vizsgálatok során, a műemlékek és műemlékjellegű épületek számbavételét és rövid jellemzését elrendelem. A városrendezési érdekek azonban azt kívánják, hogy a műemlékek és műemlékjellegű épületek, építmények városképi jelentőségük szerint is meg legyenek vizsgálva. Az eddig rendelkezésemre álló adataimnak tehát részben felülvizsgálata, részben pedig az előbbi szempontok szerinti kiegészítése és fényképekkel is történő dokumentálása lenne szükséges. Ez a munka azonban műemlékvédelmi szempontból is fontos, mert az országos műemléki topográfia teljesséttételéhez [!] is lényegesen hozzájárulna. A vizsgálatot fokozatosan minden városra és sorolt községre is ki kívánom terjeszteni.” A miniszter mindehhez háromszázezer forint keretösszeget is rendelt. Ezzel függ össze az, hogy a műemléki és városképi vizsgálatok programja a Dercsényi által felvázolt topográfiai munkák finanszírozásában is jelentős segítséget tudott nyújtani. Papp Imre idézett feljegyzése ezzel kapcsolatban így záródik: „a munkálattal kapcsolatban felmerülő helyszíni szemlék, adatfelvételek, fényképezés költségeiről a város költségvetésében városrendezésre biztosított fedezet terhére fogok gondoskodni.”⁵¹

Az így megindult topográfiai terv eredménye az 1987-ig bezárólag tizenkét, menet közben rendszeres szakmai vitára bocsátott nagytopográfiai kötet, amelyek a kor legjobb nemzetközi színvonalán az ország négy megyéjét, a főváros budai kerületeit, Sopront és a Soproni járást dolgozták fel.⁵² Ezzel a programmal tehát megszületett a műfaj egyéb válfajaitól való megkülönböztetés érdekében,

⁴⁶ „A diákjaim följelentettek engem.” ZÁDOR Annával TÍMÁR Árpád és BARDOLY István beszélget (1992. november 9.) = *Enigma*, 2009, 58. sz., 83.

⁴⁷ FÜLEP Lajos: *A magyar művészettörténelem főladata = A magyar művészettörténet-írás programjai*. i. m. (1999), 296., 300.

⁴⁸ ENTZ: i. m. (2017), 109.

⁴⁹ GERŐ László: *Városok műemléki és városképi vizsgálata = Építés-Építészeti*, 1951, 9–10. sz., 522–536.

⁵⁰ Értsd: fejlesztési tervekbe sorolt.

⁵¹ ENTZ: i. m. (2017), 102.

⁵² *A Magyarország műemléki topográfiája* című sorozat (Bp., Akadémiai) megjelent kötetei: *II. Győr-Sopron megye* (1953, 2. kiad. 1956 – csak Sopron és a Soproni járások); *III. Nógrád megye* (1954); *IV. Budapest 1. rész* (1955 – 1. kerület); *V. Pest megye* (1958); *VI. Budapest 2. rész* (1962 – a fennmaradó budai kerületek); *VII–IX. Heves megye* (1969, 1972, 1978); *X–XI. Szabolcs-Szatmár megye* (1986, 1987). A sorozat a II. kötettel kezdődik, mert I. kötetnek a korábbi, a Gerevich Tibor vezette Műemlékek Országos Bizottsága által más koncepcióban tervezett, de egyetlenként megjelent esztergomi kötetet tekintették.

német mintára nagytopográfának (Großinventar) nevezett, egy évszázad kihagyásával ismét a szakterület európai fősodrába illeszkedő első hazai változata.

A program ebben a formában 1987 után nem folytatódott. Az akkori gazdintézmény az Országos Műemléki Felügyelőség tartós forráshiány és munkaszervezési problémák miatt a feladatot már az évtized közepén az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának adta át. Az intézményváltás értelemszerűen koncepcióváltozást is hozott magával. A Kutatócsoport szintén Fülep programjához kapcsolódó előzményekre építve központi feladatának a magyar művészettörténet sokkötetes kézikönyvének az elkészítését tekintette. Ennek keretében minden szervezeti, technikai és nemzetközi kapcsolataiban adott lehetőséget kiaknázva a teljes Kárpát-medence területén helyszíni kiszállásokkal és fényképezéssel az 1970-es évek közepétől kiterjedt anyaggyűjtést végzett, egyszersmind gondozta és továbbfejlesztette elődintézményei topográfiai rendbe felépített tervszerű levéltári és egyéb adatgyűjtését. Az ilyen irányú kutatómunkának tehát megvoltak a legfontosabb előfeltételei. A munka meg is kezdődött. Az Intézet szempontjából az elvi és gyakorlati követelményeket optimálisan kielégítő és belátható idő alatt előállítható történeti és művészettörténeti összképet nyújtó országos áttekintés igénye volt a döntő. Az Országos Műemléki Felügyelőség rendelkezésre bocsátotta az 1950-es években megkezdett Komárom-Esztergom megyei kutatási anyagait, és ezt a megjelent Győr-Sopron megyei kötet kiegészítéseként a megye Győri járásának munkába vétele, valamint a topográfiai szempontból feltáratlan, ám gazdag kastély- és kúriaépítészeti emlékkanyaggal rendelkező Fejér megye bejárása egészítette ki.⁵³

Javaslattevő vitaanyag elkészítésére Lövei Pált kérték fel, aki a feladatot a műfaj külföldi példáinak áttekintése alapján Genthon István topográfiájának továbbfejlesztését a német-osztrák Dehio-sorozat szerkesztési elveinek hasznosításával látta megoldhatónak. A feladat intézeti irányításával 1983-ban, ennek szellemében jelen tanulmány szerzőjét bízták meg. Az világos volt, hogy mivel országos nagytopográfiai előzmények csak négy megyéből és Budáról álltak rendelkezésre, a hatalmas irodalmi előzmény tömör összefoglalását nyújtó német Dehio számunkra nem a megfelelő példa. Nekünk az osztrák megoldást érdemes követni, ahol a nagytopográfiát (*Österreichische Kunsttopographie*), és a „Dehiót” egyazon rendszer két, egymást kiegészítő elemének tekintik, és

ennek megfelelően a német mintához hasonló szövegszerű tömörséggel, de friss kutatásra és teljes terepbejárásra alapozva az érintett szakterületek mindenkor új érdeklődési irányait is figyelembe véve építik fel a programot. E rendszer szerinti inventarizálás meghonosítása mellett számos tudománypolitikai és szakmai érvet fel lehet hozni. Mellette szól például az, hogy ez a projektum az anyaggyűjtés és feldolgozás terén csakúgy, mint a kiadványsorozat tartalmi és szerkesztési elveit, tipográfiájának, illusztrációs koncepciójának és külső megjelenésének részleteit tekintve sok kutatói generáció folyamatos munkája során kicsiszolt tudományos publikációs műfajt hozott létre. A megoldás különleges előnye, hogy a legmagasabb tudományos és más szakmai követelményeket, „műemlék-pedagógiai” szempontokat és az igényes nagyközönség kívánalmait egyszerre tudja kielégíteni. Az egyes emlékekkel kapcsolatos legfontosabb szakmai információk gyors elérhetősége mellett lehetővé teszi, hogy egy ország egész területének, illetve kisebb régióinak művészettörténeti, településtörténeti, ipartörténeti és más összefüggéseiről minden érdeklődő nagyobb nehézségek nélkül átfogó képet tudjon alkotni. Igen fontos szempont a kiadvány külső megjelenése és a stílus is, amelyet Georg Dehio – mint láttuk – már kezdetben világosan megfogalmazott.⁵⁴

Mindezek tehát olyan kiadványtípus megformálását kívánták meg, ami egyfelől nagymértékben meghaladja a Genthon István által évtizedes heroikus egyéni munkával megvalósított országos áttekintés adattartalmát, másfelől, ami a hatékonyság érdekében megtalálja a nagytopográfia igény szintjénél lényegesen szerényebb, ám a felleltározandó objektumok köréről minél egyenletesebben lényegi új információt nyújtó forrásgyűjtési megoldást. Ettől kezdve jelent meg a hazai szakmai diskurzusban a „kistopográfia”, kezdetben csak Genthon munkájára vonatkoztatott fogalma. Az osztrák mintát követő „magyar Dehio” azonban végül ennél ambiciózusabbnak bizonyult, és ez egy új műfaj – a nagy- és a kistopográfia közötti léptékű – „középtopográfia” megvalósításának célkitűzését tűzte napirendre. Végül ez két, időben hosszasan elhúzódó lépésben vezetett kézzelfogható eredményre. Az elsőnek szánt Fejér megye megyeközpont nélküli anyaga jelent meg, és ezzel az akadémiai intézetnél az időközben radikálisan megváltozott külső feltételek következtében a program teljesen meg is szűnt. Sokkal később, bővebb terjedelemben és nagyobb apparátussal, azonban a meg-

⁵³ Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportról összefoglalóan TÍMÁR Árpád: *Magyar tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet*. Bp., MTA, 2000, a topográfiai program átvételéről: 10., 11.; SISA József: *Építészettörténeti kutatások és publikációk az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetében = Ars Hungarica*, 2011, 1. sz., 51–52.;

KERNY Terézia (összeáll.): *Az intézet munkatársai (1969–2011) = Uo.*, 100.

⁵⁴ Ezt részletesen kifejti ENTZ Géza Antal: *Javaslat a Dehio rendszerű műemléki topográfiai kézikönyv programjának bevezetésére = Műemlékvédelmi Szemle*, 2003, 1. sz., 103–120.

kezdt akadémiái kutatásra építve, intézményen kívüli magánereforésztések eredményeként sikerült megjeleníteni a székesfehérvári kötetet.⁵⁵

Részben más ágon, de bűvópatakként a közelmúltban Veszprémet feldolgozó új fontos topográfiai munka jelent meg. Műfajilag leginkább a középtopográfia igény szintjét képviseli, de ettől, feltehetően elsősorban kiadói szempontok miatt, mind tartalmilag, mind pedig könyvtípusban bizonyos mértékben eltér. Ez nyilvánvalóan a kiadó szempontjaival függ össze. A mű címe szerint nem műemléki, hanem „építészeti topográfia”, külső megjelenésében pedig a szélesebb közönségigénynek megfelelő tipográfiai és képszerkesztési megoldásokat követi. Az előzmény a még az Országos Műemléki Felügyelőségen az 1980-as években megindított kutatás, amelynek folytatására 2013-ban és 2014-ben egy foglalkoztatási projekt mellékfeladatákként volt lehetőség a folytatására, a befejezésre pedig már az egykori állami műemléki szakhivatal megszüntetése nyomán önállósodott és a Magyar Művészeti Akadémiához csatolt műemléki gyűjteményeket gondozó igazgatóság keretei közt került sor.⁵⁶

A topográfia feladata az Országos Műemléki Felügyelőségnél és intézményi utódainál elvben sohasem került le a napirendről, belső finanszírozási okokból azonban a fent jelzett módon háttérbe szorult. Mindazonáltal a program

módszertanát gazdagító számos újításra is sor került, amelyekről Somorjay Sélysette tömör beszámolót közölt.⁵⁷

Végül két olyan, hosszú ideje folyamatban lévő Kőszegen, illetve Tállyán folyó topográfiai munkálatra kell felhívjuk a figyelmet, amelyeket a különböző irányú széles körű tudományos eszköztárral dolgozó műemléki kutatások integrálásának igénye hívott életre, és amelyek az adott település történeti település-rétegeinek komplex bemutatásának lehetőségét nyitja meg.⁵⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a műemléki topográfia, amint azt az elején jeleztük, állami programként működik, és feladatának csak ilyen háttérrel tehet maradéktalanul eleget. A magyar műemléki topográfiai kutatások az elmúlt évszázadban, mint láttuk, csak 1950-et követő jó három évtizedben voltak ebben a helyzetben. Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja által gondozott program még nyújtott lehetőséget arra, hogy a feladat megvalósítását a kutatás nemzetközi trendjeibe illesztve a művészettörténeti és a műemléki szakma korszerű igényeihez lehessen igazítani. Az intézményes háttér ellehetetlenülésével,⁵⁹ majd megszűnésével a továbbiakban erre már nem volt lehetőség. A múlt évben megkezdett kutatási projekt megfogalmazott céljai szerint, és amennyiben a folytatásban szilárd talajra talál, akár új korszak nyitányává is válhat.

⁵⁵ Fejér megye művészeti emlékei. Szerk. ENTZ Géza Antal, SISA József, Bp., MTA, 1988; Magyarország műemlékei. Székesfehérvár. Szerk. ENTZ Géza Antal, Bp., Osiris, 2009. Az első kötetet a topográfiai kutatás koncepcionális és módszertani kérdéseit felvető alapos, szerkesztési és leírási részletekbe menő kritikai észrevételekkel ismertette SOMORJAY Sélysette: Fejér megye művészeti emlékei. Szerkesztette Entz Géza Antal és Sisa József. Székesfehérvár 1998, 267 oldal, 56 ábra, 116 kép = Művészettörténeti Értesítő, 1999, 48. sz., 191–194. Nem kevésbé tanulságos a másik gondos elemzésen alapuló ismertetés WEHLI Tünde: Fejér megye művészeti emlékei. The Historic Monuments of Fejér County. Szerk. Entz Géza Antal és Sisa József. Székesfehérvár, Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, Szent István Király múzeum és a szerzők, 1988. 267 l. 56 szövegközti ábra, 116 szövegközti fénykép = Ars Hungarica, 1999, 2. sz., 488–491. A Székesfehérvár-kötet értékelése LŐVEI Pál: Magyarország műemlékei: Székesfehérvár. Szerkesztette Entz Géza Antal, a szerkesztő munkatársa Farkas Zoltán. Írta: Bartos György [et al.] Osiris, Budapest, 2009. 440 oldal, ill. = Műemlékvédelem, 2010, 1. sz., 60–64.

⁵⁶ Veszprém város építészeti topográfiája. Szerk., bevezető JANKOVICS Norbert, Bp., MMA Kiadó, 2022

⁵⁷ SOMORJAY Sélysette: Topográfiai kutatások a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnál. Műemlékvédelmi = Műemlékvédelmi Szemle, 2002, 1. sz., 151–157.

⁵⁸ BARISKA István – B. BENKHARD Lilla – IVICSICS Péter – MENTÉNYI Klára – SÖPTEI Imre: Kőszeg műemlékei. A készülő topográfiaőről = Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára I–II. Szerk. SZENTESI Edit, MENTÉNYI Klára, SIMON Anna, Bp., Vince, 2013, I., 327–348.; CSEJDY Júlia: Tállya, fejedelmek városa – műemléki topográfiai kutatás bemutatása egy kiállításon = Műhelykonferencia. Építészeti topográfia, műemléki és műtárgy inventarizáció, adatbázis építés a gyakorlatban. Szerk. KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László, Veszprém, Veszprémi Főegyházmezei Könyvtár és Levéltár, 2023, 59–69.

⁵⁹ VISKOLCZ Noémi: „A veszteség gondos dokumentálása”. A kulturális örökségvédelem intézményrendszerének változásai a rendszerváltás után (1990–2015) = Sodrásban: képzések, kutatások (1975–2015). Tanulmányok. Szerk. SÜTŐ Erika, SZIRMAI Éva, ÚJVÁRI Edit, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2016, 129–141.